

TÜRKİYE’DE ÇAY YETİŞTİRİCİLİĞİ VE ŞEVKET RAŞİT HATIPOĞLU

Temuçin Faik ERTAN* - Şefika ÖZMEN**

Özet

5000 yıllık bir mazisinin olduğu iddia edilen çay, Türkler tarafından Anadolu'ya gelmeden önce bilinmesine karşın, çayın üretim bağlamında Türkiye'ye gelmesi ve yaygınlaşması 20. yüzyılın başlarında gerçekleşmiştir.

Cumhuriyet dönemi öncesinde 1918 yılında Ali Rıza Erten tarafından Doğu Karadeniz kıyısında çay üretilebileceği önerisi sunulmuştur. Rusya’da yaşanan 1917 Bolşevik Devrimi sonrası Doğu Karadeniz Bölgesi’nde sınır kapısının kapatılmasına bağlı olarak erkek gücünün yoğun şekilde bulunması sermaye birikiminin sağlanması açısından koşulları olumlu yönde etkilemiştir. Cumhuriyet döneminde ise Zihni Derin, Rize’de çay üretimi konusunda incelemelerde bulunmuştur. Bu incelemeler sonucunda iklim ve toprak bakımından çayın Rize ve çevresinde üretilebileceği ortaya çıkmıştır. Bölgede erkek gücünün yoğun olması ve iklim, toprak koşullarının elverişli durumu çay üretimini devletin ele almasını sağlamıştır. 2 Şubat 1924 yılında 407 sayılı kanun çıkarılmıştır.

1935 yılında dönemin Tarım Bakanı Muhlis Erkmen, Samsun-Rize arasındaki Karadeniz kıyı şeridinde bölgenin şartlarını incelemek üzere bir gezi yapmıştır. Bu gezi sırasında Rize’de çay konusunda yapılan çalışmaları gözlemlemiştir. Daha sonra çay konusunu yerinde incelemek ve detaylı çalışma yapmak üzere bir ekibi Rize’ye göndermiştir. Bu ekipte daha sonra Tarım Bakanlığı yapacak olan Şevket Raşit Hatipoğlu da yer almıştır. Şevket Raşit Hatipoğlu bu konu ile ilgili kapsamlı bir rapor hazırlamıştır. Bu rapor “*Türkiye’de Çay İktisadiyatı*” adıyla kitap haline getirilmiştir. Şevket Raşit Hatipoğlu eserinde Türkiye’de çay işinin tarihçesi, çay tüketimi, çay ticareti, çay üretimi, çay politikası ve Türkiye’nin çay ithalatı konularında değerlendirmelerde bulunmuştur.

1937 yılında çay üreticisini desteklemek amacıyla bir kanun teklifi hazırlanmış, 7 Temmuz 1939 yılında TBMM’ye sunulmuştur. Hazırlanan

---

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, tfertan@ankara.edu.tr.

** Öğr. Gör., Selçuk Üniversitesi, ozmen@selcuk.edu.tr.

kanun 27 Mart 1940 yılında TBMM’de kabul edilmiştir. Bu kanun ile çay tarımı belli bir plan ve program içinde ele alınmaya başlanmıştır.

1942 yılında Tarım Bakanlığı görevine gelen Şevket Raşit Hatipoğlu, çay konusundaki faaliyetleri hızlandırmıştır. Hatipoğlu’nun 1942-1946 yılları arasındaki Tarım Bakanlığı döneminde çay dikim alanı, çay üretici sayısı buna bağlı olarak elde edilen yaş çay ve kuru çay miktarı artmıştır. Şevket Raşit Hatipoğlu aynı zamanda 1942 ve 1943 yıllarında Gündoğdu ve Uzun kaya atölyeleri, 1944 yılında ise Çayeli atölyesinin kurulmasında etkili olmuştur.

Çalışmamızın temel çıkış noktasını, 1930’lu yıllarda tarım konusunda kendine yeten ziraat politikasına bağlı olarak farklı ürünlerin üretimine başlanması ve çayın bu alandaki yerinin ne olduğu konusu oluşturmaktadır. Bu çalışmada, çayın Anadolu topraklarında üretilmeye başlanması ve buna bağlı olarak özellikle Rize ili civarında üretimin denemesi ve hem üretimde hem de üretimin artırılması konusunda Şevket Raşit Hatipoğlu’nun katkılarının neler olduğu araştırılmıştır. Çalışmada arşiv belgelerinden, dönemin gazete ve dergilerinden, başta Şevket Raşit Hatipoğlu olmak üzere, diğer yetkili şahsiyetlerin eserleriyle sonraki dönemlerde yapılmış olan araştırma eserlerden yararlanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Çay, Karadeniz, Şevket Raşit Hatipoğlu, Tarım, Türkiye.

ŞEVKET RAŞİT HATİPOĞLU AND TEA CULTIVATION IN TÜRKİYE

Abstract

Although tea, which is claimed to have a history of 5000 years, was known by the Turks before they came to Anatolia, the arrival and spread of tea in Turkey in terms of production took place at the beginning of the 20th century.

Before the Republican period, Ali Rıza Erten suggested that tea can be produced on the Eastern Black Sea coast in 1918. After the 1917 Bolshevik Revolution in Russia, the presence of male power due to the closure of the border gate in the Eastern Black Sea Region positively affected the conditions in terms of capital accumulation. In the Republican period, Zihni Derin made investigations on the production of tea in Rize. As a result of these investigations, it has been revealed that tea can be produced in and around Rize thanks to adequate climate and soil conditions. The intense male power in the region and the favorable climate and soil conditions enabled the state to handle tea production. On February 2, 1924, the law numbered 407 was enacted.

In 1935, then Minister of Agriculture Muhlis Erkmen made a trip to the Black Sea coastline between Samsun and Rize to examine the conditions of the region. During this trip, he observed the studies on tea in Rize. Later, he sent a team to Rize to examine the tea issue on site and to conduct detailed studies. Şevket Raşit Hatipoğlu, who would later become the Ministry of Agriculture, also took part in this team. Şevket Raşit Hatipoğlu prepared a comprehensive report on this subject. This report was made into a book under the name of “Tea Economy in Turkey”. In his book, Şevket Raşit Hatipoğlu evaluated the history of the tea business in Turkey, tea consumption, tea trade, tea production, tea policy and Turkey's tea import.

In 1937, a legislative proposal was prepared to support the tea producer, and it was presented to the Turkish Grand National Assembly on July 7, 1939. The prepared law was accepted in the Turkish Grand National Assembly on March 27, 1940. With this law, tea agriculture started to be handled within a certain plan and program.

Şevket Raşit Hatipoğlu, who became the Minister of Agriculture in 1942, accelerated the activities on tea. During the period of Hatipoğlu's Ministry of Agriculture between 1942 and 1946, the tea planting area and the number of tea producers increased depending on the amount of fresh tea and

dried tea. Şevket Raşit Hatipoğlu also played an important role in founding the Gündoğdu and Uzunkaya workshops in 1942 and 1943, and the Çayeli workshop in 1944.

The main focus of our study is starting the production of different products depending on the self-sufficient agricultural policy in agriculture in the 1930s and examining the importance of tea in this field. In this study, the contributions of Şevket Raşit Hatipoğlu to the production of tea in Anatolian lands and, accordingly, to the trial of production especially around Rize province and to encourage and increase production will be investigated. In the study, archival documents, newspapers and magazines of the period, works of Şevket Raşit Hatipoğlu and other authorized personalities, and research works made in later periods will be used.

Keywords: Tea, Black Sea Region, Şevket Raşit Hatipoğlu, Agriculture, Türkiye.

GİRİŞ

Çayın vatanyla ilgili bir öykü, anavatanı kabul edilen Çin'de geçen bir hikâyede anlatılmıştır. Buna göre Çin imparatorlarından Shen Yung, M.Ö. 2737 yılında dinlenmek amacıyla bir çay çalısının altında uzanırken içtiği sıcak suya bir çay yaprağı düşmüş, yaprağın aroması suya karışmış ve imparator tatmış olduğu bu lezzeti çok beğenmiştir. Düşen yaprakların kaynayan suda oluşturduğu farklı renkteki karışım halk tarafından da çok sevilmiştir. Bu öyküden hareketle çay önce Çin'e, daha sonra da tüm dünyaya yayılmıştır.¹

Tarımsal faaliyet bağlamında dünyada ilk defa Çin ve Hindistan'da üretimi yapılan çay, tropikal bölgelerle bol yağışlı ve sıcak alanlarda yetiştirilmektedir. Öyle ki çay, yıllık toplam yağışın 2000 mm'den az olmayan yerlerde üretimi yapılan bir endüstri bitkisidir. Bu yağış miktarı da aylara göre düzenli bir şekilde gerçekleşmelidir. Çay bol yağış isteyen bir ürün olduğu için üretimin yapıldığı alanlar da hep sınırlı kalmıştır. Çin'in yanı sıra Sri Lanka, Hindistan, Endonezya, Japonya ve Kenya gibi ülkelerde de çay üretimi yapılmaktadır. Tropikal ve ekvatorial bölgelerde yılın 12 ayı çay tarımı yapılırken, Türkiye gibi yüksek enlemlerde olan ülkelerde çay üretimi yılın ancak altı ayında gerçekleşmektedir.²

Dünyadaki çay üretiminin yaklaşık yüzde 60'ı Çin ve Hindistan'da yapılmaktadır. Bundan da anlaşılacağı gibi dünyada çeşitli seviyelerde çay üretimi yapan 50 civarında ülke olmasına rağmen üretimin yarısından fazlası Çin ve Hindistan'a aittir.³

Çayın Anadolu'ya ne zaman geldiği konusunda araştırmacılar arasında tartışma olsa da mevcut olan tarihler birbirinden çok farklı değildir. Bu konudaki en somut bilgiyi 1631 yılındaki Evliya Çelebi'nin İstanbul izlenimlerinden elde etmek mümkündür. Evliya Çelebi, İstanbul'daki bozacılar hakkında bilgi verdiği kısımda kendisinin o tarihe kadar hiç çay içmediğini ifade etmiştir. Bundan hareketle çayın 17. yüzyılın başlarında

---

¹ Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Çay İhtisaslaşma Koordinatörlüğü Çay Çalıştayı (17- 18 Ekim 20019), Rize, s. 18.

<https://cayihtisas.erdogan.edu.tr/Files/ckFiles/cayihtisas-erdogan-edu-tr/ÇAY%20ÇALIŞTAYI%20KİTAPÇIĞI.pdf>.

² Çay Değerlendirme Raporu, Dünya'da Çay, s. 1. <https://www.tarimorman.gov.tr/BUGEM/Belgeler/MİLLÎ%20TARIM/Ürün%20Masaları%20Ürün%20Değerlendirme%20Raporları%20yayımlandı/Çay%20Değerlendirme%20Raporu.pdf>.

³ Ahmet Semih Uzundumlu, Simge Karayar, Seval Kurtoğlu, Nur Ertek, "Çay Üretiminde Üretici Geliri ve Verim Artırmaya Yönelik Bir Araştırma: Artvin İli Örneği", *Türk Tarım ve Doğa Bilimleri Dergisi*, 6 (3), 2019, s. 364.

İstanbul’da bilinen bir ürün olduğu sonucu çıkarılmıştır. 19. yüzyılın son çeyreği ile 20. yüzyılın ilk yarısında İstanbul’da müşterilerine sadece çay veren çayhanelerin olduğu da araştırmalara yansımıştır. Ancak bu dönemde Türkiye’de yerli çay üretimi henüz yapılmadığı için çay ihtiyacı ithalat yoluyla karşılanmıştır.⁴

Türkiye’de Çay Üretiminin Başlaması

1892 yılında yayınlanan “*Coğrafya Sınai ve Ticari*” adlı kitapta yer alan bilgiye göre Türkiye’de çay üretimiyle ilgili ilk girişim 1888 yılında gerçekleştirilmiştir. Söz konusu kaynağa göre dönemin Ticaret ve Ziraat Nazırı’nın aracılığı ile Çin’den çay fidanları ve tohumları getirilmiş, bu tohum ve fidanlar Bursa’da denenmiş, fakat çay fidanlarında beklenen gelişme görülmemiştir. 1892 yılında bir deneme daha yapılmış, ancak ekolojik koşulların çay yetiştiriciliğine uygun olmaması nedeniyle bundan da bir sonuç alınamamıştır.⁵

Bu arada 20. yüzyılın başlarında Batum ve Sohum gibi şehirlere çalışmaya giden Doğu Karadeniz bölgesi halkı, oralarda çayın nasıl yetiştirildiğini görmüş ve fidanlarından alarak Rize bölgesinin belirli alanlarında çay yetiştirip ürün almışlardır. İkel bir şekilde ürettikleri çayları, yine modern olmayan metotlarla işleyip elde ettikleri ürünleri satmışlardır. Diğer yandan Türkiye’de çay yetiştirilmesinin önemi gün geçtikte daha iyi anlaşılmaya başlanmıştır. Ayrıca çay olmayan ama çaya benzeyen bazı bitkilerden çay elde edilebileceğini öne sürenler olmuş ve kendi çapında çalışmalar yapılmıştır. Bunun bir örneği Bursa’da yaşanmıştır. Çay bitkisi olduğu düşünülen ürün tahlil için yurt dışına gönderilmiştir. Ancak ürünün aslında ayı üzümü ağacı olduğu anlaşılmıştır.

Aynı süreçte Türkiye’de çay yetiştirilmesi konusunda kişisel girişimde bulunanlar da görülmüştür. 1912 yılında Rize Ziraat Odası Başkanı Hulusi Bey, Batum’dan getirttiği çay tohumlarını kendi bahçesine ekmiştir ve çay fidanlarının kısa sürede geliştiğini gözlemlemiştir. Ancak Birinci Dünya Savaşı yıllarında, 1916 yılında bölge Ruslar tarafından işgal edilmiş, Hulusi Bey de Rize’den göç etmek zorunda kalmıştır. Rusların bölgeden çekilmesi ve savaşın sona ermesi üzerine 1919 yılında tekrar Rize’ye dönen Hulusi

⁴ Muhammet Önçırak, Çay Sektörü ve Türkiye Ekonomisi, **Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Yüksek Lisans Tezi, Bursa, 2019, s. 35.

⁵ Kemal Çimen, Türkiye’de Çay Yetiştiriciliği ve Çay Sanayi, **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Coğrafya Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2014, s. 17.

Bey, çalışmalarına devam etmiştir. Hulusi Bey'in çabaları Rize'nin çay yetiştirilmesi için uygun bir coğrafi bölge olduğunu göstermiştir.⁶

Doğu Karadeniz kıyısında çay üretilbileceği önerisi 1918 yılında Ali Rıza (Erten) Bey⁷ tarafından ortaya konmuştur.⁸ Halkalı Ziraat Mektebi Ali'si hocası olan Ali Rıza Bey, yaptığı çalışmalar sonucunda çay tarımının Artvin ve Rize bölgesinde yapılabileceği kanaatine ulaşmıştır. Ali Rıza Bey, çalışmalarını bir rapor haline getirerek İktisat Vekâletine sunmuştur.⁹ Ali Rıza Bey'in bu raporu ilk olarak 1924 yılında “Çay, Limon, Mandalin, Portakal, Bambu Ziraatı” ismiyle İstanbul Sanayi Nefise Matbaası'nda basılıp yayımlanmıştır. Daha sonra rapor “Şimali Şarki Anadolu ve Kafkasya'da Tetkikatı Ziraiye” adıyla İktisat Vekaleti tarafından yeniden basılmıştır. Kars, Ardahan, Artvin, Rize ve Batum ile birlikte Kafkasya'da zirai incelemeler yapmak üzere görevlendirilen Ali Rıza Bey, mandalina, limon, portakal, bambu ve çay yetiştirilmesiyle ilgili araştırmalarda bulunmuştur. Özellikle bu ürünler arasında çayın üzerinde durarak bu bitkinin ekonomik değeri, botanik özelliği, yetiştirilmesi ve işlenmesi ile ilgili bilgilere ulaşmıştır. Sonuçta Rusya tarafında başarılı denemelerin yapıldığı coğrafi bölgelerle aynı ekolojik özelliklere sahip Doğu Karadeniz kıyılarında çay yetiştirilebileceği yönünde rapor hazırlamıştır.¹⁰

Cumhuriyet döneminde çay yetiştirilmesi konusundaki araştırmalar ve devlet destekli uygulamalar daha da artmıştır. Zihni (Derin) Bey,¹¹ 1923 yılında ziraat müfettişi olarak devlet tarafından çay konusunu araştırmak ve ilk çay fidanlığını oluşturmak için Rize'ye gönderilmiştir. Zihni Bey önce

⁶ Mustafa Duman, **Çay Kitabı**, Bayrak Matbaası, İstanbul, Mayıs 2005, s. 23- 25.

⁷ Ali Rıza Erten, 1887 yılında Mersin'de doğmuştur. Halkalı Ziraat Okulunu bitirmiştir. Fransa'da yükseköğrenimini tamamlamıştır. Ziraat Genel Müdürlüğü görevinde bulunmuş ve ikinci ara seçim dönemi ile birlikte üçüncü, dördüncü, beşinci, altıncı, yedinci, sekizinci ve dokuzuncu Mardin Milletvekilliği görevinde bulunmuştur.

<https://www.caykur.gov.tr/Pages/Kurumsal/KurumHakkinda.aspx?ItemId=20&ItemId2=26&ItemType=Detail>.

⁸ Mustafa Erden, **Çay**, Maya Matbaacılık, Ankara, 1984, s. 5.

⁹ Hasan Özyurt, **Çay Ekonomisi**, Karadeniz Teknik Üniversitesi Basımevi, Trabzon, 1987, s. 10.

¹⁰ <https://www.caykur.gov.tr/Pages/Kurumsal/KurumHakkinda.aspx?ItemId=20&ItemId2=26&ItemType=Detail>.

¹¹ Zihni Derin, 1880 yılında Muğla'da doğmuştur. Babası Muğla'nın Kuloğulları ailesinden Mehmet Bey'dir. 1897 yılında Muğla İdadisinden, 1900 yılında Selanik Ziraat Ameliyat Mektebi'nden, 1904 yılında ise Halkalı Ziraat Mektebi'nden mezun olmuştur. 1909 yılından 1912 yılına kadar Selanik Ziraat Mektebi'nde Kimya, Ziraat Sanatları ve Jeoloji öğretmenliği yapmıştır. 1914 yılından 1920 yılına kadar da Bursa'da Sultani Mektebi'nde Tabii İlimler okutmuştur. 1920 yılında Yunanlıların işgalinden hemen önce Bursa'dan ayrılmış ve Ankara'ya gelmiştir. Millî Mücadele Hükümeti'nin kurduğu İktisat Bakanlığı'nda ilk Tarım Genel Müdürü olmuştur. 1924 yılına kadar da bu görevde kalmıştır.

<https://www.caykur.gov.tr/Pages/Kurumsal/KurumHakkinda.aspx?ItemId=20&ItemId2=26&ItemType=Detail>.

Rize Fen Memuru İbrahim Bey’i Batum’a göndermiştir. Getirttiği çay fidanlarını ve tohumlarını hazineye ait olan bir arazide kurmuş olduğu fidanlığa ekmiştir. Daha sonra kendisi de Batum’a gitmiştir. Çay bahçelerini ve Rusların Batum’da kurdukları çay fabrikasını incelemiştir. Buradan fidanlar ve tohumlar alarak Rize’ye dönmüştür. Rize’deki fidanlıktan elde edilen yarım milyon kadar çay fidanını halka dağıtmış ama çay ziraatı konusunda bu dönemde başarı sağlanamamıştır.¹²

Doğu Karadeniz Bölgesi’nde özellikle Rize’de çay yetiştirilmesi konusunda incelemelerde bulunan Zihni Bey,¹³ çay yetiştirmede işe Rize’nin merkez kazasından başlanmış, buradan batıya doğru Trabzon’a kadar gidilmiştir. Rize’nin doğusuna doğru da ilerlenmiş, buradan Çayeli kazasına geçilerek Pazar kazası köylerine kadar ulaşılmıştır. Bu dönemde çaylık tesisi işi daha fazla sahili takip etmiş, içeriye doğru ulaşım güçlüklerinin artması ve rakım nedeniyle Doğu Karadeniz Bölgesi’nin derinlerine girilememiştir. Ortalama bir ölçü olarak deniz kıyısından 15 kilometrelik bir sahil şeridi, çay bölgesi kabul edilmiştir.¹⁴

Çay ziraatının Rize ve çevresinde geliştirilmesine dair çabaların iki önemli anlamı vardır. Birincisi daha önce ekimi denenen ancak başarısız olan çay bitkisinin hazırlanan raporlarda ifade edildiği gibi bilimsel olarak yalnızca bu bölgede yetiştirilebileceğinin ortaya çıkması olmuştur. Bir diğeri ise 1917 yılında yaşanan ihtilal ile birlikte Rusya’ya giden bölgenin erkek emek gücü, sınır kapısının kapanması nedeniyle zorunlu olarak bu bölgede kalmıştır. Toprak ve iklimin uygunluğu ve erkek gücünün bölgede yoğun bir şekilde bulunması sermaye birikiminin sağlanması için uygun koşulları sağlamıştır. En önemli sorun oluşturulmaya çalışılan ticaretin masraflarına

¹² Duman, *age.*, s. 26.

¹³ Duman, *age.*, s. 26. Zihni Derin’in yaptığı Rize çay toprağının tahlil sonucunda yüzde 18 çakıl, yüzde 21 kum, yüzde 2,6 ince kum, yüzde 7,6 kil, yüzde 11 ümüs, yüzde 0,068 kalker, yüzde 0,0038 kireç ve yüzde 14,6 uçucu maddeler, yüzde 4,3 serbest alüminyum, yüzde 0,1736 N, 5 PH çıkmıştır. Çay kireç sevmeyen ve 4- 6 PH ister. Çay tohumu dikilmesi düşünülen yerlerde en fazla 5,5 PH olması gerekir. Rize ilinde ise kireç yüzde 0,06, PH 4,5- 6 civarında olup kum, kil ve ümüs miktarları da çayın istediği orandadır. Rize’de fazla yetişen eğrilti otu ve kızıl ağaç yaprakları potas bakımından, gülbrişim köklerindeki nodozitelerle azot bakımından ve toprağa atılan hamsi balıkları fosfor bakımından toprağı zenginleştirmektedir. Bu bakımdan çayın yetişmesi için uygun olan şartlar Rize’de mevcuttur. Enver Çakmur, “Rize Çaycılığı Üzerindeki Tetkiklerim”, *Ziraat Dergisi*, Yıl: IV, S 43, Ağustos 1943, s. 16. Ayrıca bkz. Sait Tahsin Tekeli, Kemal Gökçe, “Rize Çayları Üzerine Tetkik Araştırmalar II”, *Ziraat Dergisi*, Yıl:3, S 35, Birincikanun 1942, s. 8- 9.

¹⁴ Reşat Aktan, “Rize Çayı”, *İktisadi Yürüyüş*, Yıl:5, C 5, S 115, Birinciteşrin 1944, s. 11. Rize’nin zirai alanda sıkıntılılarından biri olan arazi darlığı, nadas usulü uygulanarak ürün kalitesini artırmayı engellemiştir. Burada şiddetli bir şekilde yağın yağmur toprak erozyonuna neden olsa da zorunlu sulama yükünden çiftçiyi önemli ölçüde kurtarmış ve yağmurlar doğal sulama işini görmüştür. Songül Alşan, “Rize’de Ziraat, Balıkçılık ve Hayvancılık”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S 27, Güz 2019, s. 195.

kimin katlanacağı konusunda yaşanmıştır. Burada işi üstlenecek olan devletin kendisi olmuştur.¹⁵ Ortaya çıkan sosyal ve ekonomik problemlerin çözümü için devlet çay tarımını ele almıştır. Bundan dolayı 2 Şubat 1924 yılında çıkarılan 407 sayılı kanunla Rize ili ve Borçka ilçesinde fındık, portakal, limon ve mandalınanın yanında çay tarımının yapılması konusunda hükümete yetki verilmiştir.¹⁶

Bu arada 6 Ekim 1923 yılında Rize Milletvekili Esat Bey, 1924 yılında Rize olacak olan “*Lazistan Livasında fındık, portakal limon, mandalina, çay, dut yetiştirilmesi*” hakkında bir kanun teklifi vermiştir. Bu kanun teklifi önce İktisat Komisyonu’nda, daha sonra Bütçe Komisyonu’nda görüşülmüştür. Değişiklik önerileri ile kabul edilerek TBMM Genel Kurulu’na getirilmiştir.¹⁷ Esad Bey’in kanun teklifinde Rize’nin nüfusa göre arazisinin az olduğu; çoğu alanlarının dağlık ve çalılık durumda bulunduğu ve bu yüzden de arazinin üçte veya dörtte birinin kullanılabilir durumda olduğu; tarımda ürün çeşitliliğinin diğer yerlere göre daha sınırlı olduğu anlatılmıştır.¹⁸

Söz konusu kanun özetle şu şekilde düzenlenmiştir: Rize vilayetinde ve Borçka kazasında çalılık ve kızılgaçlık arazi sahipleri ziraat fen memurlarının verecekleri rapor üzerine bunları kesecek, temizleyecek, toprağın durumuna göre zorunlu olarak fındık, portakal, mandalina, çay ve buna benzer gelir getirici fidanları dikeceklerdi. Fidanları hükümet bedelsiz verecek ve tarıma açılan arazilerden on sene boyunca vergi alınmayacaktı. Kanunun yürürlüğe girmesinden başlayarak hükümet altı ay içinde tetkik yaptırarak bölgeleri tespit edecek ve tarla sahipleri en çok üç yıl içinde verimli fidanların dikimi ile zorunlu tutulacaklardı. Kanunun uygulanmasında Dâhiliye, Maliye ve İktisat Vekâletleri görevli olacaklardı.

Kanunun yayımlanmasından sonra Tarım Bakanlığı’nda Tarım Genel Müfettişliği görevini yapmakta olan Zihni Derin kanunun uygulanması ve teşkilatlandırılması için görevlendirilmiştir. Zihni Derin’in 1925 yılında

¹⁵ Fatma Genç, Türkiye’de Çay Üretimi ve Değişen Sosyal İlişkiler, *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2010, s. 58.

¹⁶ Cemil Altın, “Türkiye’de Çay Üretimi ve Tüketimi”, *Dünyada ve Türkiye’de Çay Üretim ve Tüketimi (Seminer)*, Bayrak Matbaacılık, İstanbul, 1986, s. 141.

¹⁷ *TBMM Zabıt Ceridesi*, 2. Devre, I. Cilt, s. 515.

¹⁸ Ali Rıza Saklı, “Türk Çayı Sektöründe Yasal Gelişim ve 1984 Serbestleştirilmesi”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C 14, S 2, Ağustos 2019, s. 515.

Rize’den ayrılması işi başsız bırakmış ve gerekli gayret gösterilememiştir. Bu nedenle de toplu olarak bir dönüm bile çaylık kurulamamıştır.¹⁹

407 sayılı kanunun süresi 1927 yılında sona ermiştir ve bu üç yıl içerisinde Rize fidanlığından üreticilere 200,849 adet çay fidanı dağıtılmıştır. Bu kanunla çay tarımı denemeleri sınırlı kalmış ve geniş bir alana yayılamamıştır. Bunun en önemli nedenlerinden biri, üreticilerin ne getireceğini bilmediği bir ürünü ekmek istememesi olmuştur. Yaş çayı işleyebilecek fabrikanın olmayışı da bir başka faktör olarak öne çıkmıştır. Bu nedenle Rize’de köylüler ilk beş yıl gelir getirmeyen çay bitkisine arazilerini ayırmak istememişlerdir. Yaş çay yaprağını nasıl değerlendireceğini bilmeyen üreticiler, kanunda yer verilen diğer ürünlerin yetiştiriciliğine yönelmişlerdir. Yaş çay yaprağının değerlendirilebilmesi için ilk olarak alıcının olması ve yaş çay yaprağını işleyecek fabrikaların kurulması gerekli hale gelmiştir.²⁰

Çay Üretimini Yaygınlaşması ve Şevket Raşit Hatipoğlu’nun Etkisi

Türkiye’de çay üretiminin artması ve çay tüketiminde dışa bağımlılığının azalması bağlamında Şevket Raşit Hatipoğlu’nun etkisi büyük olmuştur.²¹ 1930’ların devletçilik döneminin söylemi içinde tarım,

¹⁹ Rahmi Arer, **Türkiye’de Çaycılık ve Turistik, Sosyal, Kültürel, Ekonomik Rize**, Çoker Matbaası, İstanbul, 1969, s. 61- 62. Ayrıca bkz. Celal Tarıman, “Çaycılığımız”, **Çiftçi**, C 2, S 16, C 2, Ocak 1947, s. 4.

²⁰ Genç, **age.**, s. 66.

²¹ Nüfus kaydında adı “*Mustafa Şevket*”, TBMM kayıtlarında “*Şevket Raşit*” olarak geçen Hatipoğlu, İzmir’in Menemen ilçesinin Helvacı köyünde Raşit Bey ve Emine Hanım’ın çocuğu olarak 1900 yılında dünyaya gelmiştir. Gündüz Hatipoğlu, **Şevket Raşit Hatipoğlu Vatana Adanmış Bir Ömür**, Ebru Aydın (Editör), Kitapyurdu Doğrudan Yayıncılık, Haziran 2021, s. 14. 1913 yılında yarışma ile girdiği Bursa Ziraat Ameliyyat Okulu’nu 1916 yılında bitirmiştir. Askerlik hizmeti sonrasında eğitimine devam eden Hatipoğlu, Halkalı Ziraat Mektebi’ni 1923 yılında bitirmiştir. **Türk Parlamento Tarihi**, TBMM VI. Dönem (3 Nisan 1939- 15 Ocak 1943), V. Cilt, Ş. Şenal Günay, Türk Parlamento Tarihi Araştırma Grubu, s. 11. Daha sonra girdiği yarışma sınavını kazanarak iktisat ve zirai iktisat alanlarında ihtisas yapmak üzere 1925 yılında Paris’e gönderilmiştir. 1929 ve 1931 yılları arasında Leipzig Üniversitesi’nde Zirai İşletme Öğretimi ve Araştırmaları ve Genel İktisat Semineri Enstitüsünde çalışmıştır. 1931 yılının sonlarına doğru Türkiye’ye dönen Hatipoğlu Ankara Yüksek Ziraat Okulu’nda öğretim görevlisi olarak işe başlamıştır. Gündüz Hatipoğlu, **Şevket Raşit Hatipoğlu Vatana Adanmış Bir Ömür**, Ebru Aydın (Editör), Kitapyurdu Doğrudan Yayıncılık, Haziran 2021, s. 22- 23. 1941 yılında yapılan ara seçimlerde Afyonkarahisar Milletvekili seçilerek siyasete adım atmıştır. **TBMM, Zabıt Ceridesi**, Dönem: 6, C 5, 6 Ocak 1941, s. 306; **Akşam**, 7 Kânunusani 1941. 1942 ve 1943 yıllarında kurulan I. ve II. Şükrü Saraçoğlu Hükümetlerinde Tarım Bakanlığı görevine getirilmiş ve 1946 yılına kadar bu görevde kalmıştır. **Ulus**, 10 Temmuz 1942. 27 Mayıs 1960 yılında ordunun idareye el koyması sonucu 6 Ocak 1961 yılında kurulan Kurucu Meclis’in Temsilciler Meclisi kanadına Manisa temsilcisi olarak katılmıştır. IX. İnönü Hükümeti’nde 1962 ve 1963 yılları arasında Millî Eğitim Bakanlığı görevini yerine getirmiştir. 1967 yılında ise CHP’den ayrılarak Güven Partisi kurucuları arasında yer almıştır. **Türk Parlamento Tarihi**, TBMM VI. Dönem (3 Nisan 1939- 15 Ocak 1943), V. Cilt, Ş. Şenal Günay, Türk Parlamento Tarihi Araştırma Grubu, s. 11- 12.

“*kendimize yeten ziraat*” şeklinde formüle edilmiştir. Bu dönemde Şevket Raşit Hatipoğlu'na göre Türkiye ziraatı dünyada birçok ülkelerin ziraatlarından daha kolay bir şekilde kendine yeten ziraat davasını kabullenecek ve başaracak durumdaydı. Hatipoğlu, kendine yeten ziraat davasının başarılı olabilmesi için Türkiye ziraatının ülkede yetiştirilmesi mümkün olduğu halde, o döneme kadar yetiştirilmeyen tarım ürünlerinin çiftçiliğe sokulması gerektiğini savunmuştur.²² Şevket Raşit Hatipoğlu “*Çeşitli Ziraat*” adlı yazısında Türkiye tarımında çözülmesi gereken birçok sorun olduğunu belirtmiştir. Bu sorunlardan birinin de tarımın çeşitlendirilmesi olduğunu ifade etmiştir. Hatipoğlu, iklim ve toprak koşullarının olanak sağlamasına rağmen tarımın tek yönlü geliştiği doğrultusunda eleştiride bulunmuştur. Türkiye’de tarla tarımının hemen hemen tamamını hububatın biçimlendirdiğini, hayvancılık ve bahçe bitkileri gibi alanların payının çok küçük kaldığını belirtmiştir. Buna bağlı olarak tarla ziraatı içerisinde ise hububat ziraatı kategorisindeki arazinin yüzde 80’e yakını buğdaya, yüzde 20’si kadarının arpaya, kalan çok küçük bir kısmın ise diğer ürünlere ayrıldığını yazısına eklemiştir. Bu dağılım sorunun çözülebilmesi için ziraatın çeşitlendirilmesinin şart olduğunu savunmuştur.²³

1933 yılında Türkiye Cumhuriyeti’nin almış olduğu kendi kendine yetme kararı doğrultusunda, sıcak bölgelerde yetişen tarımsal ürünlerin dışarıdan ithal edilmeyip Türkiye’de yetiştirilmesi istenmiştir. Bu amaçla muz, hurma, çay ve kahve gibi ürünlerin yetiştirilmesi için İsveçli Dr. Tengwall isimli bir uzman Türkiye’ye çağırılmıştır. Dr. Tengwall sıcak ülke bitkilerinden hangisinin Türkiye’de ve nerelerde yetiştirilebileceği konusunda çalışmalar yapmıştır. Bu çalışmalar doğrultusunda Rize’yi de ziyaret etmiştir. Ayrıca Antalya’da sıcak iklim bitkilerinin yetiştirilebilmesi için bir istasyon kurulmasını teklif etmiştir. Bu teklifle birlikte istasyonun kurulmasını sağlamıştır. O dönemin Tarım Bakanı Muhlis Erkmen, 1935 yılında Samsun- Rize arasındaki Karadeniz kıyı şeridinde bölgenin doğal, ekonomik ve sosyal şartlarını incelemek üzere yapmış olduğu gezi sırasında Rize’de çay konusunda yapılan çalışmaları yerinde görmüştür. Ayrıca yanında bulunan teknik ekibe bu işle ilgilenmeleri talimatını vermiştir. Muhlis Erkmen daha sonra çay meselesini yerinde incelemek detaylı çalışmalar yapmak üzere aralarında Bakanlık uzmanları, Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi hocalarının da bulunduğu bir ekibi Rize’ye göndermiştir. Ekip içerisinde yer alan ve daha sonra Tarım Bakanlığı görevine gelecek

²² Şevket Raşit Hatipoğlu, “Kendimize Yeten Ziraat”, *Ziraat Gazetesi*, Yıl:5, S 9, Eylül 1934, s. 265.

²³ Şevket Raşit Hatipoğlu, “Çeşitli Ziraat”, *Ziraat Dergisi*, Yıl:5, S 8, Ağustos 1934, s. 231- 232.

olan Şevket Raşit Hatipoğlu kapsamlı bir rapor hazırlamıştır. 1939 yılında ise bu rapor “*Türkiye’de Çay İktisadiyatı*” isimle kitap olarak yayınlanmıştır.²⁴

Şevket Raşit Hatipoğlu bu eserinde Türkiye’de çay işinin tarihçesinden bahsetmiş ve sırasıyla Türkiye’de çay tüketimi, çay ithalatı, çay ticareti, çay üretimi ve çay politikası konularına açıklık getirmiştir. Türkiye’de çay tüketimi bölümünde şehirler ve köyler arasında tüketimin birbirinden farklı olduğuna değinmiş ve bunların karşılaştırmasını yapmıştır. Buna göre, şehirlerde çay içme ihtiyacı bulunmasına karşın şehir nüfusunun bütünü için bu ihtiyacın oranı yüksek değildir. Çay, şehirlerde yaşayanların bir kısmı için günlük ihtiyaç maddesi iken bazıları için çok fazla tüketilecek bir ürün değildir. Köylerde ise çay içme ihtiyacı şehirlere oranla daha azdır. Hatta Türkiye’de çaya ihtiyaç duymayan köylü nüfusu azımsanmayacak kadar çoktur. Hatipoğlu eserinde bunlara bağlı olarak Türkiye’de çay ihtiyacının Türkiye’nin her yerinde o dönem için aynı olmadığını, ancak servet arttıkça ve yaşam seviyesi yükseldikçe çay kullanma ihtiyacı da lüks tüketim olmaktan çıkacağını ve günlük hayatta çayın yerinin genişleyeceğini savunmuştur.²⁵

Çay ithalatı bölümünde Türkiye’nin 1923’ten 1934 yılına kadar olan süredeki ithalat rakamlarını vermiştir. Neden 1923 yılından başladığının açıklamasını ise Osmanlı Devleti döneminde ithal edilen çay miktarlarına ait rakamların doğru olmadığı şeklinde yapmıştır. Buna göre 12 yıl içerisinde 10,537,379 kilo çay ithal edilmiştir. Bu 12 yılın ithalat ortalaması ise 878,115 kilo olmuştur. 1923’ten 1928 yılına kadar, 1927 yılında az da olsa bir düşüş görünse de çay ithalatı artmıştır. 1923 yılında 652,563 kilo olan ithalatı 1928 yılına gelindiğinde 1,114,219 kiloya kadar çıkmıştır. Ancak çay ithalatı 1928 yılından sonra azalmaya başlamıştır. Bu azalmada dünyada yaşanan ekonomik krizin büyük etkisi olmuştur. Bu azalma 1933 yılına kadar devam etmiştir. Çay ithalatının karşılığında 12 yılda ödenen değer 14,028,607 liraya ulaşmıştır. Şevket Raşit Hatipoğlu, bu oranın çok fazla tutmasa bile ülkeden çıkıp diğer ülkelerin kesesine girmesinden memnun

---

²⁴ Kubilay Türkyılmaz, *Türkiye’de Çaylık Alanların ve Üretici Sayılarının İstatistiksel Analizi*, Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü Atatürk Çay ve Bahçe Kültürleri Araştırma Enstitüsü Müdürlüğü, Rize, 2015, s. 21- 22.

²⁵ Şevket Raşit Hatipoğlu, *Türkiye’de Çay İktisadiyatı*, T.C. Ziraat Vekaleti Yayını, Ankara, 1939, s. 21- 23.

olmadığını ifade etmiştir. Çünkü Türkiye'de çay yetiştirilebileceği düşünülürse bu paranın yok yere verildiğini de yazısında belirtmiştir.²⁶

Türkiye'de Çay Ticareti bölümünde Türkiye'ye ithal edilen çayın büyük bir kısmı İstanbul limanından giriş yaptığını yazmıştır. Buna göre, İstanbul limanından giriş yapan çay Türkiye'nin diğer şehirlerine buradan yollanmaktadır. İstanbul'dan sonra Türkiye'nin büyük çay pazarları olarak İzmir ve Mersin öne çıkmıştır. Çay fiyatlarına genel olarak bakıldığında ise oran yüksektir. Hatipoğlu'na göre çay fiyatlarının yükselmesinde rol oynayan birinci etken gümrük vergisi, ikinci etken ise tüketim vergisidir. Hatipoğlu bu bölümde yine Türkiye sınırlarında çay üretiminin yapılması durumunda bu iki verginin alınmayacağını bu nedenle fiyatların da düşeceği vurgusunu yapmıştır.²⁷

Şevket Raşit Hatipoğlu Türkiye'de çay üretimi ile ilgili bölümde Rize ile ilgili değerlendirmelerde bulunmuştur. Rize ve çevresinin coğrafi konumu bakımından çay yetiştirmeye elverişli olduğunu yazmıştır. Ancak o dönem için henüz tam olarak netleşmediğini ve çayın denizden ne kadar yükseklikte yetişen bir bitki olduğunun anlaşılmadığını da belirtmiştir. Hatipoğlu'na göre Türkiye için çay yetiştirmesi yeni bir üretim şubesidir. Aynı zamanda çaycılığın Türkiye'de yerleşmesi ziraatın da çeşitlenmesi anlamına gelmektedir. Rize'de yerleştirilebilecek birçok yeni kültür bitkileri vardır ve bunlar arasında en faydalı olanı çaydır. Çayın Rize'de yeni bir üretim şubesi meydana getirebileceğini de savunmuştur.²⁸

Şevket Raşit Hatipoğlu çay politikasıyla ilgili bölümde Türkiye'de çaycılığın başlayıp ilerlemesinin devletin desteği ile mümkün olabileceğini ve devletinde çay politikası takip etmesinin şart olduğunu belirtmiştir. Buna göre devletin takip etmesi gereken çay politikasında çözmesi gereken sorunlar da vardır ve bu sorunlar teknik ve ekonomik olarak iki kategoride kendisini göstermektedir. Teknik sorunlar, çaycılık bilgisinin ülkede yayılması, teknik çay uzmanlarının yetiştirilmesiyle aşılabacaktır. Ekonomik sorunlar ise yardımlar yapılması, yerli çayın yabancı çaylar karşısında korunması ve yerli çayın satışının emniyet altına alınmasıyla giderilecektir. Çay politikasında teknik ve ekonomik sorunlar birbiriyle yakından ilişkilidir. Bu nedenle bu sorunlardan birinin çözülüp, diğerlerinin ihmal edilmesi çay politikasında hedefe ulaşılmasına engel olabilir. Ayrıca bir çay politikasının

---

²⁶ Hatipoğlu, *age.*, s. 31- 34.

²⁷ Hatipoğlu, *age.*, s. 43- 50.

²⁸ Hatipoğlu, *age.*, s. 54- 77.

yürütülebilmesi için devletin bütçesinden fedakârlık yapması gerekmektedir.²⁹

Tarım Bakanlığı'nın Türkiye'de çayla ilgili olarak geniş çaplı ilk çalışması, Ziraat Genel Müdürlüğü tarafından hazırlanan ve 1938 yılında Ziraat Kongresi'ne sunulan ve “*Meyvecilik- Bağcılık- Sebzeçilik- Çay Genel Raporu ve Beş Senelik Program*”dır. Bu rapora göre çay tarımıyla hem arazisi dar ve geçim vasıtası sınırlı olan bölgenin ekonomik kalkınması hem de dışarıya ödenen paranın ülke içinde kalmasının sağlanması amaçlanmaktadır. Raporda Türkiye'nin çay ihtiyacının yılda 900 ton olduğu açıklanmıştır. Bu rakama ulaşmak içinde 3000- 4500 hektarlık çay bahçesi kurulmasının zorunluluğuna değinilmiştir. Programın ilk yılı olarak 1938-1939 verilmiştir. Ayrıca ilk yıl bir çay kanunu çıkarılmasının gerekliliği de programda yer almıştır.³⁰ Raporda çaylık tesisi ve fabrika için gerekli olacak sermayenin hesaplanması yoluna da gidilmiştir. Rize'de bulunan çay istasyonundan başka, Pazar ve Fındıklı'da da birer çay istasyonu kurulması öngörülmüştür. Ayrıca çiftçiye ilk beş yılda faizsiz olarak 440,000 lira borç verilmesi planlanmıştır. İkinci beş yıl için ise ilk beş yılda tesis edilen çaylıklara, ilk dört yılda yapılacak yardımın devamı olarak 190,000 lira kredi sağlanması belirtilmiştir. Çaylık tesisinde işlenmiş tarlalar için 10 lira, orman açmaları için 20 lira tesis masrafı verilmesi düşünülmüştür. Söz konusu raporda program eksikliğini gidermek amacıyla beş yıllık bir program da hazırlanmıştır. “*Rize Civarındaki Çay Ziraatı İçin Beş Senelik Program*” başlığı altında öngörüler toplanmıştır. Hazırlanan bu beş yıllık programda Şevket Raşit Hatipoğlu'nun 1936 yılında hazırlanarak Tarım Bakanlığı'na teslim edilmiş olan kitabından ve eski çaycılık faaliyetleri ile ilgili tespitlerinden, ayrıntılı önerilerinden faydalanıldığı da görülmüştür.³¹

Söz konusu planlama çerçevesinde çay tarımı ve çay sanayi faaliyetleri, 1938- 1948 yılları arasında Devlet Ziraat İşletmeleri Kurumu³² tarafından sürdürülmüştür.³³

²⁹ Hatipoğlu, *age.*, s. 132.

³⁰ Ali Rıza Saklı, “Türk Çayı Sektöründe Yasal Gelişim ve 1984 Serbestleştirilmesi”, **Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, C 14, S 2, Ağustos 2019, s. 518.

³¹ Ali Rıza Saklı, “Cumhuriyetle Yaşıt Bir Ürün: Rize Çayının Tarihçesi”, **Cumhuriyet Döneminde Rize – I (1923- 1950)**, Zehra Aslan, Mustafa Arıkan (Editör), Ofset Basım Matbaacılık, Ankara, 2018, s. 277-279.

³² Atatürk'ün kurmuş olduğu Ankara'da Gazi Orman Çiftliği, Silifke'de Tekir, Yalova'da Baltacı, Tarsus'ta Piloğlu, Dörtyol'da Karabasamak çiftlikleri ve Ankara'da Bira Fabrikası teknik ziraat sistemleriyle modern çiftlik, ziraat sanatlarını uygulamaya çalışmıştır. 1925 yılından itibaren giderek artan ve genişleyen kurumlar ilmin ve tekniğin uygulanabilecek şekillerini ve her türlü ziraata, hayvancılığa, hayvan ve ziraat mahsullerini değerlendiren sanayiye büyük önem vererek etrafına

Çayın Rize'ye sokulması konusunda Cumhuriyetin ilk yıllarında yapılan girişimler yetiştirilen yaprağın nasıl işleneceği sorunu çözülemediği için etkili olmamıştır. Bu nedenle çay üretimi yaygınlaşmamıştır. Rize'de çaycılıktaki gelişme 1937 yılında Sovyetler Birliğinden 2,000 kg tohum getirilerek Hayrat fidanlığının kurulmasıyla başlamıştır. 1938 yılında Batum'dan tekrar 30,500 kg tohum getirilerek Fener Fidanlığı kurulmuş ve 300 çiftçi ikna edilerek 6,000 dönüm çay fidanlığı oluşturulmuştur. II. Dünya Savaşı çıkınca Sovyetlerden tohum getirilmesi durmuş ve 1940 yılından itibaren yerli tohum üretimi başlamıştır.³⁴

Çay tarımının yeniden ele alındığı 1937 yılında çay üreticisini kredi ile desteklemek amacıyla bir kanun teklifi hazırlanmıştır. Hazırlanan bu kanun teklifi 7 Temmuz 1939 yılında TBMM'ye sunulmuştur. Rize'deki uygulama ekibinin görüş ve katkıları ile 27 Mart 1940 yılında TBMM'de kabul edilmiştir.³⁵ Kanun tasarısı Ziraat, Adalet, Maliye ve Bütçe Komisyonlarında görüşüldükten sonra komisyonların değişiklik önerileriyle birlikte Meclis genel kuruluna sunulmuştur. Tasarının gerekçesinde yılda ortalama 973,950 kg çay ithal edildiği ve 870,638 lira dışarıya ödendiği belirtilerek 30,000 dekar alanın çay bahçesi dönüştürülebildiği takdirde Türkiye'nin çay ihtiyacının tamamen karşılanabileceği görüşüne yer verilmiştir. 3788 sayılı Çay Kanunu Türkiye'de çay için özel olarak çıkarılan ilk kanun olmasının yanında, ilk defa çay bahçelerinin ruhsatlandırılmasını da hüküm altına almıştır.

10 Mayıs 1940 tarih ve 2/ 13450 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi ile 3788 sayılı Kanun'un uygulanacağı alan şu şekilde belirlenmiştir: *“3788 sayılı Çay Kanunu'nun memleketimizin iklim ve diğer vasıfları itibariyle çay ziraatına uygun mıntkası olan Çoruh vilayetinin Hopa kazasında, Trabzon*

---

yaymaya çalışmıştır. Aynı zamanda bunları civarda bulunan köylüye göstermekte örnek olmaya devam ederek her biri önemli bir kurum haline gelmiş ve 1937 yılında Atatürk'ün Karadeniz'de seyahatte iken verdiği kararla tamamını millete hediye etmiştir. Bu karardan Devlet Ziraat İşletmeleri Kurumu meydana gelmiştir. Türkiye Cumhuriyeti Devleti tarafından çıkartılan 3308 sayılı kanunla ve I/1938 yılında kurulan bir kurumdur. Daha sonra bu kuruma eklenen Yeyköy'de Midiliçoğlu, Kırklareli'nde Türkgeldi, Muğla'da Dalaman, Hatay'da Hatay çiftlikleri, Dört Yol'da Turunçgiller Bahçesi, Rize'de Çay Fabrikası, Pazar'da Elma Kurutma Fabrikası, Nevşehir'de Şarap Fabrikası, Atatürk'ün işaret ettiği izden yürüyerek 1949 yılının sonuna kadar faaliyetlerini devam ettirmişlerdir. **Devlet Üretim Çiftlikleri Umum Müdürlüğü**, Hamdi Tuncer (Hazırlayan), Ziraat Vekaleti, Ankara, 1957, s. 4-5.

³³ Ahmet Ulusoy, Hikmet Yılmaz, “Özelleştirme ve Türkiye'de Çay Sektörü ve Çaykur Üzerine Bir Değerlendirme”, **AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C 17, S 3, 2017, s. 11.

³⁴ İlhan Tekeli- Selim İlkin, “Devletçilik Dönemi Tarım Politikaları (Modernleşme Çabaları)”, **Türkiye'de Tarımsal Yapılar**, Derleyenler: Şevket Pamuk, Zafer Toprak, Yurt Yayınları, Ankara, 1988, s. 71.

³⁵ **TBMM Zabıt Ceridesi**, 6. Devre, IX. Cilt, s. 47-50.

vilayetinin Sürmene ve Of kazalarında ve Rize vilayetinin tamamında tatbik edilmesi (...) kabul olunmuştur."³⁶

Bu kanun ile Ziraat Bakanlığı'nın belirleyeceği teknik esaslar çerçevesinde çaylık kurulması ve bakılması gibi esaslar getirilmiştir.³⁷ Yine bu kanun ile yaş yaprağının satın alınması garanti edilmiş ve 30 bin dönümlük çay bahçesi kurulması öngörülmüştür. Öngörülen bu alan çay tüketimi ihtiyacına göre hesaplanmıştır. 1940 yılında çıkarılan 3788 Sayılı Çay Kanunu ile Türkiye çaycılığı güvence altına alınmıştır. Yasal düzenlemenin ardından çay tarımı alanları genişlemiş ve üretim miktarı da artmaya başlamıştır.³⁸ Çay tüketiminin zaman içinde artması, artan talebi karşılamak için çay üretim alanlarının genişletilmesini öngören bir dizi kanunun çıkarılmasını zorunlu hale de getirmiştir.³⁹

1940 yılında kabul edilen 3788 sayılı kanun, çay tarımını bir bütün olarak ele alması açısından önemli bir adım olmuştur. Bu kanun ile çay tarımı bir plan ve program içinde ele alınmış, çay üretilen alanlar Bakanlar Kurulu tarafından belirlenerek devletin denetimi altına girmiştir. Bölgede çay tarımının yerleşmesi, çay üreticisinin desteklenmesi için üreticiye özendirici yardımlar devlet tarafından verilmiştir. Üreticinin yaş çay yaprağına alım garantisi getirilerek çay tarımına yönelmesi sağlanmıştır. Çay bahçeleri kurulduktan sonra miras, satım veya isteğe bağlı olarak sökülmesinin önüne de geçilmiştir. Bu konuda da birtakım yaptırımlar getirilmiştir. Çay bahçelerinin kurulacağı arazinin toprak özellikleri, çay bahçesi kurulurken yapılması gereken teknik işlemler, bakım işleri kanunun uygulanmasına ilişkin yönetmelikte ayrıntılı bir biçimde ele alınmıştır.⁴⁰

1940 yıllarında Zihni Derin tarafından Doğu Karadeniz Bölgesi'ne yerleştirilmiş olan güdümlü çay tarımının önemli darboğazı yüksek maliyet olmuştur. Fabrika yetersizliği, yetiştirme ve toplama usulünde bilgisizlik bu

³⁶ Ali Rıza Saklı, "Türk Çayı Sektöründe Yasal Gelişim ve 1984 Serbestleştirilmesi", s. 519- 521. Ayrıca bkz. **Ziraat Kanunları**, Ziraat Vekaleti Neşriyatı, Ankara, 1940, s. 460- 462.

³⁷ Halil İbrahim Kayıkcıoğlu, Türkiye'nin Çay Politikası ve Çay Tekelinin Kaldırılmasından Sonraki Gelişmeler, **Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, İktisat Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Trabzon, 1991, s. 4.

³⁸ "**Çay Değerlendirme Raporu**", s. 6, <https://www.tarimorman.gov.tr/BUGEM/Belgeler/MİLLÎ%20TARIM/Ürün%20Masaları%20Ürün%20Değerlendirme%20Raporları%20yayımlandı/Çay%20Değerlendirme%20Raporu.pdf>.

³⁹ Kemal Çimen, Türkiye'de Çay Yetiştiriciliği ve Çay Sanayi, **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Coğrafya Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2014, s. 19.

⁴⁰ Arife Sema Keskin, Türkiye'de Çay Politikası, **Ankara Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü**, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1989, s. 29.

yüksek maliyetin temel nedenleri olarak öne çıkmıştır.⁴¹ Rize’de kurulan çay bahçelerinin henüz köklenip yerleşme sürecini tamamlamadan İkinci Dünya Savaşı’nın çıkması, Türkiye’deki tüm sektörler gibi çay tarımını da olumsuz etkilemiştir. Zorlu yıllarda savaş ekonomisinin bir parçası olarak 20 Mayıs 1942 tarih ve 4223 sayılı Kahve ve Çay İhisarı Kanunu kabul edilmiştir.⁴² 4223 sayılı bu kanun ile her türlü kahve ve çayın Türkiye’ye sokulması gerek mevcut haliyle gerekse şekli değiştirilmiş olarak yurt içinde satılması devlet tekeline verilmiştir. Bu tekel yetkisini de İhisarlar Umum Müdürlüğü’ne üstlenmiştir.⁴³

Şevket Raşit Hatipoğlu’nun Tarım Bakanı olmasıyla Türkiye’deki çay üretiminin kaderi de değişmiştir. Savaş yıllarında, 1942 yılında Tarım Bakanlığı görevine gelen Şevket Raşit Hatipoğlu döneminde çay dikim alanı, çay üretici sayısı buna bağlı olarak elde edilen yaş çay ve kuru çay miktarları giderek artmıştır. 1942 yılında çay dikim alanı 9,812 dekar, üretici sayısı 5,853 iken elde edilen yaş çay miktarı 32,916 kg olmuştur. Bu yaş çaydan elde edilen kuru çay miktarı ise 7,001 kilograma ulaşmıştır. 1943 yılında dikim alanı 12,597 dekar, üretici sayısı 7,588’dir. 1943 yılında elde edilen yaş çay miktarı 68,346 kg iken, kuru çay miktarı 16,972 kg’dır. 1944 yılında dikim alanı 15,521 dekar, üretici sayısı ise 8,776’dır. Bu dönem yaş çay miktarı 160,224 kg, kuru çay miktarı 38,849 kg’dır. 1945 yılında 17,823 dekar, üretici sayısı 9,736’dır. Elde edilen yaş çay miktarı 225,088 kg, kuru çay miktarı 53,945 kg’dır. 1946 yılına gelindiğinde dikim alanı 20,518 dekar, üretici sayısı 11,092’dir. Elde edilen yaş çay miktarı 382,319 kg, kuru çay miktarı 93,067 kg’dır.⁴⁴

Bu arada 1942 ve 1946 yılları arasında Türkiye’nin çay ithalat miktarı ve tutarına bakıldığında İkinci Dünya Savaşı’nın etkisiyle özellikle 1945 yılına kadar bir düşüş yaşanmıştır. 1942 yılında Türkiye’nin ithal ettiği çay miktarı 656 tondur. Bunun için ödenen tutar 1,831,000 liradır. 1943 yılında ithal edilen çay miktarı 638 ton ve bunun için ödenen tutar 1,598,000 liradır. 1944 yılında ithal edilen çay miktarı 166 ton ve ödenen tutar 314,000 liradır. İkinci Dünya Savaşı’nın artık sonlarına gelindiğinde ithal edilen çay miktarında artış yaşanmıştır. Buna bağlı olarak 1945 yılında ithal edilen çay

⁴¹ Mustafa Işıkan, Ahmet Eraç, “Cumhuriyet Dönemi’ndeki Tarımsal Gelişmede Endüstri ve Yem Bitkileri ile Çayır ve Mer’anın Yeri”, *Ata’nın Anısına Doğumunun 100. Yılında Tarım Semineri*, Atatürk ve Tarım Haftası, Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi 12- 16 Ekim 1981, s. 167.

⁴² **TBMM Zabıt Ceridesi**, 6. Devre, XXV. Cilt, s. 212.

⁴³ Nadir Yurtoğlu, “Türkiye Cumhuriyeti’nde Çay Yetiştiriciliği ve Çay Politikaları (1923- 1960)”, *History Studies, International Journal of History*, Volume 10, Issue 8, Novamber 2018, s. 214.

⁴⁴ <http://biriz.biz/cay/turkcaj.htm>.

miktarı 356 ton ödenen tutar ise 438,000 liradır. 1946 yılında artık savaş bitmiş ve çay ithalatındaki artış daha da yükselmiştir. Bu yıl ithal edilen çay miktarı 790 ton ve ödenen tutar ise 1,272,000 liradır.⁴⁵

Bu dönemde üretim atölyeler aracılığı ile gerçekleştirilmiştir. Bu şekilde çay endüstrisinin temelleri de atılmıştır. Yıllar içerisinde çaylık alanların giderek artması alınan yaş çay ve işlenen kuru çay miktarı artış göstermesi sebebiyle artan mahsulün işlenmesi gerekliliğini de doğurmuştur. Bu ihtiyacı gidermek için ilk elden Rize Merkez Fidanlığında kıvırma makineleri elle döndürülen basit bir atölye kurulmuştur. 1940 yılında ise bu atölye geliştirilerek genişletilmiş ve kapasitesi artırılmıştır. Buna ilaveten yeni atölyeler de kurularak elde edilen mahsul bu atölyelerde işlenerek kuru çay elde edilmiştir. Çayın işlenmesi, dağıtımı, satışı yasal olarak düzenlenmiştir. Devlet Ziraat İşletmeleri Kurumu 1941 yılında merkezdeki atölyede bir miktar kuru çay üretmiştir. 1942 ve 1943 yıllarında Gündoğdu ve Uzunkaya atölyelerini, 1944 yılında ise Çayeli atölyesini kurmuştur.⁴⁶ Türkiye’de ilk çay üretimine 1938 yılında bir atölyede başlanmış olsa da ilk çay fabrikasının kuruluşuna 1943 yılında başlanmıştır. 1947 yılında ise işletmeye alınmıştır.⁴⁷ Asım Zihnioğlu⁴⁸ Aralık 1943 yılında Hindistan’a incelemeler yapmak ve uzmanlaşmak üzere gönderilmiştir. 1947 yılında açılan ilk fabrika Rize Fener Mahallesi’nde kurulmuş ve Asım Zihnioğlu Fener’de kurulan bu ilk çay fabrikasının başına getirilmiştir.⁴⁹

⁴⁵ Yurtoğlu, agm., s. 218.

⁴⁶ Genç, age., s. 91- 93.

⁴⁷ Recai Ercan, Aziz Ekşi, Türkiye’de Gıda Sanayinin Gelişimi ve Başlıca Sorunları, **Ata’nın Anısına Doğumunun 100. Yılında Tarım Semineri**, Atatürk ve Tarım Haftası, Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi 12- 16 Ekim 1988, s. 214.

⁴⁸ Asım Zihnioğlu, 1909 Uşak doğumludur. 1924 yılında Uşak lisesinin orta kısmını bitirerek aynı yıl İzmir Ziraat Okulu’na girmiş ve 1927 yılında bu okuldan mezun olmuştur. Ağustos 1938 yılında Rize Çay ve Fidanlıkları Teşkilatına tayin edilen Zihnioğlu burada çay ekim alanları ve fidanlıklar tesisinde görev almıştır. 1943 yılında Tarım Bakanlığı tarafından çay staj ve eğitimi amacıyla önce Hindistan’a daha sonra Sri Lanka’ya gönderilmiştir. 1946 yılında temeli atılan ilk çay fabrikasının kuruluşunda görev almıştır. 1953 yılında Çayeli ve Gündoğdu Fabrikalarının kuruluşuna katılmıştır. Temmuz 1953 yılında İstanbul’da Tekel Genel Müdürlüğü’nde Teknik Şef kadrosuna atanmıştır. Mayıs 1956 yılında çay ambalajı ve pazarlaması konusunda bilgisi artırmak amacıyla İngiltere’ye staja gönderilmiştir. 1957 yılında yurda dönmüş ve 1960 yılında Tekel Genel Müdürlüğü Çay Şubesi Müdürlüğüne atanmıştır. 1969 yılında ise emekliye ayrılmıştır. Muharrem Öksüz, “Çaya Gönül Verenler”, **Çaykur Dergisi**, S 8, 1987. <http://biriz.biz/cay/zihnioğlu.htm>.

⁴⁹ Ali Rıza Saklı, “Cumhuriyetle Yaşıt Bir Ürün: Rize Çayının Tarihçesi”, s. 293.

SONUÇ

Çay ve kahve gibi gündelik hayatın bir parçası olup bağımlılık yaratan, ancak yasa dışı görülmeyen maddeler, sömürgecilik tarihinde önemli bir yere sahiptir. Ekim alanları coğrafi açıdan son derece sınırlı olan çay da tıpkı kahve gibi, ürünün yetiştirildiği bölgelerden çok, uluslararası ticaretini yapan şirketlere kar ve kazanç sağlamıştır.

Doğal ortamında kendiliğinden yetişen bitkiler arasında yer alan çayın Türkiye'de kullanılması ilk aşamada ithalat yoluyla piyasaya sürülen ürünler üzerinde gerçekleşmiş ve bu da söz konusu ürünün sınırlı olarak kullanılmasına yol açmıştır. 20. Yüzyılın başlarında, İstanbul ve İzmir gibi iki önemli liman şehrine yakın konumda olan Bursa'da çay üretimi ile ilgili iki deneme yapılmışsa da bunlarda başarı sağlanamamıştır.

Türkiye'de pazar için çay üretimi ilk kez Cumhuriyet döneminde gerçekleşmiştir. 1940 yılında Rize'de yapılan deneme üretimlerinden sonuç alınmış ve Doğu Karadeniz Bölgesi merkezli olarak çay tarım alanları açılmıştır. Üçte ikisi kadarı Rize'de olmak üzere, Artvin, Trabzon, Giresun ve Ordu'da da sınırlı da olsa çay tarımı yapılmaktadır. Doğu Karadeniz bölgesinde çay tarımı yapılması, bölgenin ekonomik yapısı kadar, sosyo-kültürel dokusu üzerinde de etkili olmuştur. Hem ithalat kalemlerinden biri kısmî de olsa ortadan kalkmış, bölgedeki istihdam imkanları genişlemiş, ürünle ilgili imalathane ve fabrikaların açılmasıyla kentleşme artmıştır. Bu arada çay tarımına yönelen çiftçilerin de merkezle olan bağları güçlenmiştir.

Türkiye'de çay tarımı başlamasında devlet öncü rol oynamıştır. Devletin yönlendirmesi, desteklemesi ve özendirmesiyle üretime geçilmiştir. Bu nedenle devletle doğrudan organik bağı bulunan siyasetçiler ve bürokratlar çay tarımı konusunda ön plana çıkmıştır. Zihni Derin'in önder olarak kabul edilebileceği çay üretimi konusunda, Hulusi ve Ali Rıza Beyler ve Asım Zihnioğlu'nun da önemli katkıları olmuştur.

Türkiye'de Çay İktisadiyatı adlı eseriyle çayın üretiminin ve ticaretinin gelişmesinde doğrudan rol oynayan bir başka isim de Şevket Raşit Hatipoğlu olmuştur. Tarım Bakanı olduğu dönemde çay ve diğer ürünlerin tarım alanlarının genişletilmesinde, modern esaslara geçilmesinde etkili bir isim olan Hatipoğlu, Türkiye Ziraî Donatım Kurumu'nun kurucusu olarak tarihe geçmiştir. Bu bağlamda Şevket Raşit Hatipoğlu hem teknik eleman hem bürokrat hem de siyasetçi olarak çay tarımının gelişim aşamalarında yer alan bir isim olarak ön plana çıkmıştır.

KAYNAKÇA

Resmi Yayınlar

TBMM Zabıt Ceridesi, 2. Devre, I. Cilt.

TBMM Zabıt Ceridesi, 6. Devre, IX. Cilt.

TBMM Zabıt Ceridesi, 6. Devre, XXV. Cilt.

TBMM, Zabıt Ceridesi, Dönem: 6, C 15, 6 Ocak 1941.

Sürelî Yayınlar

Akşam, 7 Kânunusani 1941.

Ulus, 10 Temmuz 1942.

Kitaplar

Arer, Rahmi, **Türkiye’de Çaycılık ve Turistik, Sosyal, Kültürel, Ekonomik Rize**, Çoker Matbaası, İstanbul, 1969.

Devlet Üretme Çiftlikleri Umum Müdürlüğü, Hamdi Tuncer (Hazırlayan), Ziraat Vekaleti, Ankara, 1957.

Duman, Mustafa, **Çay Kitabı**, Bayrak Matbaası, İstanbul, Mayıs 2005.

Ercan, Recai, Ekşi Aziz, **Türkiye’de Gıda Sanayinin Gelişimi ve Başlıca Sorunları, Ata’nın Anısına Doğumunun 100. Yılında Tarım Semineri**, Atatürk ve Tarım Haftası, Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi 12- 16 Ekim 1988.

Erden, Mustafa, **Çay**, Maya Matbaacılık, Ankara, 1984.

Hatipoğlu, Gündüz, **Şevket Raşit Hatipoğlu Vatana Adanmış Bir Ömür**, Ebru Aydın (Editör), Kitapyurdu Doğrudan Yayıncılık, Haziran 2021.

Hatipoğlu, Şevket Raşit, **Türkiye’de Çay İktisadiyatı**, T.C. Ziraat Vekaleti Yayını, Ankara, 1939.

Özyurt, Hasan, **Çay Ekonomisi**, Karadeniz Teknik Üniversitesi Basımevi, Trabzon, 1987.

Türk Parlamento Tarihi, TBMM VI. Dönem (3 Nisan 1939- 15 Ocak 1943), V. Cilt, Ş. Şenal Günay, Türk Parlamento Tarihi Araştırma Grubu.

Ziraat Kanunları, Ziraat Vekaleti Neşriyatı, Ankara, 1940.

Makaleler

Aktan, Reşat, “Rize Çayı”, **İktisadi Yürüyüş**, Yıl:5, C 5, S 115, Birinciteşrin 1944.

Altın, Cemil, “Türkiye’de Çay Üretimi ve Tüketimi”, **Dünyada ve Türkiye’de Çay Üretim ve Tüketimi (Seminer)**, Bayrak Matbaacılık, İstanbul, 1986.

Alsan, Songül, “Rize’de Ziraat, Balıkçılık ve Hayvancılık”, **Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, S 27, Güz 2019.

Çakmur, Enver, “Rize Çaycılığı Üzerindeki Tetkiklerim”, **Ziraat Dergisi**, Yıl: IV, S 43, Ağustos 1943.

Hatipoğlu, Şevket Raşit, “Çeşitli Ziraat”, **Ziraat Dergisi**, Yıl:5, S 8, Ağustos 1934.

Hatipoğlu, Şevket Raşit, “Kendimize Yeten Ziraat”, **Ziraat Gazetesi**, Yıl:5, S 9, Eylül 1934.

Işkan, Mustafa- Eraç, Ahmet, “Cumhuriyet Dönemi’ndeki Tarımsal Gelişimde Endüstri ve Yem Bitkileri ile Çayır ve Mer’anın Yeri”, **Ata’nın Anısına Doğumunun 100. Yılında Tarım Semineri, Atatürk ve Tarım Haftası**, Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi 12- 16 Ekim 1981.

Öksüz, Muharrem, “Çaya Gönül Verenler”, **Çaykur Dergisi**, S 8, 1987.

Saklı, Ali Rıza, “Cumhuriyetle Yaşıt Bir Ürün: Rize Çayının Tarihçesi”, **Cumhuriyet Döneminde Rize – I (1923- 1950)**, Zehra Aslan, Mustafa Arıkan (Editör), Ofset Basım Matbaacılık, Ankara, 2018.

Saklı, Ali Rıza, “Türk Çayı Sektöründe Yasal Gelişim ve 1984 Serbestleştirilmesi”, **Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, C 14, S 2, Ağustos 2019.

Tarıman, Cemal, “Çaycılığımız”, **Çiftçi**, C 2, S 16, Ocak 1947.

Tekeli, İlhan- İlkin, Selim, “Devletçilik Dönemi Tarım Politikaları (Modernleşme Çabaları)”, **Türkiye’de Tarımsal Yapılar**, Derleyenler: Şevket Pamuk, Zafer Toprak, Yurt Yayınları, Ankara, 1988.

Tekeli, Sait Tahsin, Gökçe Kemal, “Rize Çayları Üzerine Tetkik Araştırmalar II”, **Ziraat Dergisi**, Yıl:3, S 35, Birincikanun 1942.

Türkyılmaz, Kubilay, **Türkiye’de Çaylık Alanların ve Üretici Sayılarının İstatistiksel Analizi**, Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü Atatürk Çay ve Bahçe Kùltürleri Araştırma Enstitüsü Müdürlüğü, Rize, 2015.

Ulusoy, Ahmet, Yavuz Hikmet, “Özelleştirme ve Türkiye’de Çay Sektörü ve Çaykur Üzerine Bir Değerlendirme”, **AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C 17, S 3, 2017.

Uzundumlu, Ahmet Semih, Karayar Simge, Kurtoğlu Seval, Ertek Nur, “Çay Üretiminde Üretici Geliri ve Verim Artırmaya Yönelik Bir Araştırma: Artvin İli Örneği”, **Türk Tarım ve Doğa Bilimleri Dergisi**, 6 (3), 2019.

Yurtoğlu, Nadir, “Türkiye Cumhuriyeti’nde Çay Yetiştiriciliği ve Çay Politikaları (1923- 1960)”, **History Studies, İnternational Journal of History**, Volume 10, Issue 8, Novamber 2018.

Tezler

Çimen, Kemal, Türkiye’de Çay Yetiştiriciliği ve Çay Sanayi, **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Coğrafya Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2014.

Genç, Fatma, Türkiye’de Çay Üretimi ve Değişen Sosyal İlişkiler, **Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2010.

Kayıkçıoğlu, Halil İbrahim, **Türkiye’nin Çay Politikası ve Çay Tekelinin Kaldırılmasından Sonraki Gelişmeler**, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Trabzon, 1991.

Keskin, Arife Sema, **Türkiye’de Çay Politikası**, Ankara Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1989

Önçırak, Muhammet, Çay Sektörü ve Türkiye Ekonomisi, **Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, İktisat Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Bursa, 2019.

İnternet

Çay Değerlendirme Raporu, Dünya’da Çay,

<https://www.tarimorman.gov.tr/BUGEM/Belgeler/MİLLİ%20TARIM/Ürün%20Masaları%20Ürün%20Değerlendirme%20Raporları%20yayımlandı/Çay%20Değerlendirme%20Raporu.pdf>

Koday Saliha, **Türkiye Çay Tarım Alanlarının Dağılışı ve Çay Üretimimizdeki Gelişmeler,** <https://literature-ataunipress.org/Content//files/sayilar/17/tr-335-turkiye-cay-tarim.pdf>.

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Çay İhtisaslaşma Koordinatörlüğü Çay Çalıştayı (17- 18 Ekim 2019), Rize, <https://cayihtisas.erdogan.edu.tr/Files/ckFiles/cayihtisas-erdogan-edu-tr/ÇAY%20ÇALIŞTAYI%20KİTAPÇIĞI.pdf>.

<https://www.caykur.gov.tr/Pages/Kurumsal/KurumHakkinda.aspx?ItemId=20&ItemId2=26&ItemType=Detail>.

<http://biriz.biz/cay/zihnioglu.htm>.